

بسترها، زمینه‌ها و چالش‌های پیدایی جنبش زیدیه در یمن

علی یزدانی*
فاطمه جان‌احمدی**

چکیده

شهادت امام حسین^ع در سال ۶۱ ق، سبب تغییر فضای تبلیغی جامعه اسلامی به‌سود گرایش‌های شیعی شد. علوبان با تکیه بر این فضای اجتماعی در کنار ضعف سیاسی عباسیان و استفاده از بسترها مناسب جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی موجود در یمن، سومین حکومت زیدی جهان اسلام را تأسیس نمودند. پژوهش حاضر به موضوع، بسترها و چالش‌های پیدایی دولت زیدی یمن (۲۹۸-۲۸۰ ق / ۹۱۱-۸۹۳ م) می‌پردازد. پیدایش این دولت و فعالیت امامان زیدی و شیعیانشان در یمن سبب شد تا این دولت، تنها حکومت زیدی باشد که به‌تواند بیش از هزار سال پایدار بماند. آنان با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود در این منطقه و پیشینه یمنیان در علاقه به تشیع، توانستند تا حد امکان بر مشکلات سیاسی - اجتماعی فائق آمده و یمن را به مهم‌ترین پایگاه زیدیان تا به امروز تبدیل نمایند.

وازگان کلیدی

زیدیه، یمن، هادی الی الحق، بسترها، قاسم رسی، قرامطه.

مقدمه

ورود یحیی بن حسین بن قاسم رسی، ملقب به هادی الی الحق در سال ۲۸۰ ق با استفاده از ضعف حکومت عباسیان و ناآرامی‌های داخلی یمن، موجب تأسیس اولین حکومت زیدی مذهب در یمن شد.

yazdanimali@yahoo.com

*. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه معارف اسلامی.

janahmad2004@yahoo.com

**. دانشیار دانشگاه الزهرا^ع تهران.

تاریخ پذیرش: ۹۱/۸/۱۰

تاریخ دریافت: ۹۱/۲/۱۱

زیدیان به رهبری امام هادی الی الحق و با کمتر از ۵۰ نفر از یارانشان وارد صعده شدند. امام هادی نخستین شخص از خاندان زیدی بود که در آنجا ظهرور، و دعوت به زیدیه را آغاز نمود. این جنبش با بهره‌گیری از موقعیت جغرافیایی یمن و دوری آن از بغداد، مرکز خلافت عباسی و استفاده از زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی مناسب که عمدها از نارضایتی‌ها نسبت به قدرت حاکمه و والیان عباسی و علاقه یمنیان در گرایش به تشیع نشئت می‌گرفت، توانست به نفوذی مثبت در میان توده‌های اجتماعی و قبایل یمنی دست پیدا نماید. گرچه این حکومت تازه‌تأسیس در ادامه فرایند تثبیت بنیان‌های حکومتی خود با مشکلاتی همچون فقر و قحطی در یمن، بافت قبیله‌ای، حضور بازماندگان والیان عباسی و ظهور قرامطه رو به رو شد، اما این جنبش برخلاف سایر قیام‌های زیدی، تنها جنبش فکری‌ای شد که توانست به دلایل متعدد و با فراز و فروز بسیار تا عصر حاضر تداوم یابد. چگونگی شکل‌گیری و تداوم جنبش زیدیه در یمن و بررسی علل و عوامل آن، از مهم‌ترین دغدغه‌های پژوهش حاضر است. نویسنده این مقاله در پی آن است تا با تحلیل و توصیف عوامل مؤثر در تشکیل و استقرار دولت زیدی یمن، به پاسخی مستدل و مستند دست پیدا نماید.

علاوه بر بررسی عوامل موفقیت الهادی، آنچه در این مجال اهمیت خواهد یافت، پرداختن به سه سؤال اساسی است:

۱. عوامل مؤثر در گرایش یمنیان به تشیع زیدی چه بود؟
  ۲. زیدیان از چه علل و زمینه‌های برای حضور در یمن سود برده‌اند؟
  ۳. پیامد کدام چالش‌ها سبب تضعیف و انحطاط اولین حکومت زیدی یمن شد؟
- در این نوشتار، گردآوری اطلاعات و داده‌های تاریخی براساس روش کتابخانه‌ای بوده و تا حد امکان بر منابع و اسناد درجه اول تکیه شده است.

عوامل مؤثر در گرایش یمنیان به تشیع زیدی

پس از آنکه رسول گرامی اسلام ﷺ یاران علی بن ابی طالب ﷺ را شیعه نامیدند،^۱ این اسم به مرور و بعدها به طور خاص برای این گروه به کار رفت.^۲ تشیع گرچه به صورت کلی از بسترهای گوناگونی برای رشد و گرایش توده‌های مردم به مبانی فکری خود سود جسته است، اما به طور خاص می‌توان وجود چنین نگرشی در میان یمنیان و در اولین رویدادهای پس از رحلت پیامبر ﷺ را به درایت و تدبیر رسول خدا ﷺ در فرستادن حضرت علیؑ به یمن جستجو کرد.

---

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۷۸؛ بلاذری، انساب الأشراف، ج ۲، ص ۸۲؛ شیخ صدوق، فضائل الشیعه و صفات الشیعه، ص ۱۲ و ۱۵.
۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۱۸۹.

حضور حضرت علی^ع در سال دهم هجری میان قبایل یمنی همدان و مُدْحَج^۱ برای تبلیغ دین اسلام و آموزش قرآن و احکام به آنان، نقش مؤثری در توجه یمنیان به آن حضرت ایقا نمود.^۲ حضور برخی نمایندگان قبایل یمنی در حجۃ‌الوداع و مراسم غدیر‌خم،^۳ از دیگر عواملی است که در گرایش یمنیان به تشیع نقش داشته است.^۴

از این رو مدافعان نظریه امامت اهل‌بیت^ع هم نه تنها در حجاز، بلکه در بین برخی قبایل معدی مثل بنی‌تمیم و یمنی مثل کنده در حضرموت نیز حضور داشتند.^۵ نقل است عمدہ نخستین شیعیان یمنی از میان قبایل مذحج، قضاعه، اوس و خزرج بوده‌اند.^۶ حارث بن معاویه تمیمی،^۷ حارثة بن سراقه کنده و اشعث بن قیس کنده^۸ به زیاد بن ابیه انصاری به‌عنوان نماینده اولین خلیفه مسلمانان (ابوبکر) در حضرموت گفتند: «ما اهل‌بیت پیامبر^ص را اطاعت خواهیم کرد؛ چرا شما آنان را از خلافت بازداشتید؟»^۹ دقیقاً به همین دلایل است که ابوبکر بن ابی‌قحافه به‌عنوان اولین خلیفه پس از رحلت رسول خدا^ص برای آرام کردن شورش‌های یمن، سعی داشت حضرت علی^ع را نزد آنها بفرستد.^{۱۰}

توجه یمنی‌ها به تشیع به حوالات دوران پیامبر^ص خلاصه نشد. حضور فعال آنها در مهم‌ترین حوادث شکل‌گیری تاریخ جهان تشیع را می‌توان نشانه‌ای دیگر از روند رو به رشد گرایش به تشیع در میان یمنیان دانست. به‌عنوان نمونه، در میان اسناد تاریخی می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. پس از قتل عثمان در سال ۳۵ ق و در جریان تعیین خلیفه پس از او، از شمار بیعت کنده‌گان با حضرت علی^ع به غیر از مهاجرین و انصار، ده نفر نزدی و چهل نفر یمنی بوده‌اند.^{۱۱} مهم‌ترین نگرش‌های اجتماعی آن روز را می‌توان در اشعار شعرای آن زمان جستجو کرد. مالک بن حارث اشتر از شاعران یمنی در وصف حضرت علی^ع این گونه می‌سراید:

۱. از قبائل بزرگ یمن. (حموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۸۹)

۲. واقدی، المغازی، ج ۳، ص ۱۰۸۲؛ طبری، تاریخ الامم و الملوك، ج ۳، ص ۱۳۲.

۳. واقدی، الرده، ص ۱۹۷.

۴. منتظر القائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل‌بیت، ص ۱۳۲.

۵. همان، ص ۱۳۰ – ۱۲۹.

۶. منتظر القائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل‌بیت، ص ۱۳۳.

۷. واقدی، الرده، ص ۱۷۶.

۸. ابن‌اعثم، الفتوح، ج ۱، ص ۵۰.

۹. واقدی، الرده، ص ۱۷۶.

۱۰. همان، ص ۱۹۷.

۱۱. همان، ص ۱۸۷.

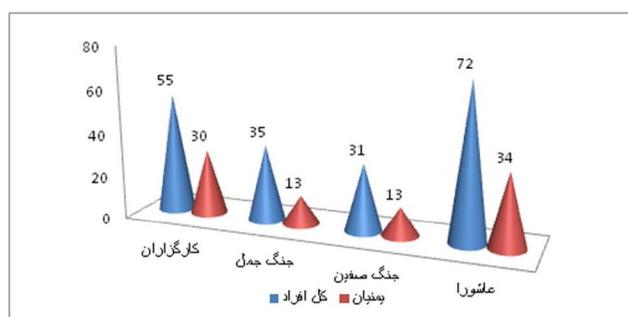
ای مردم! این است وصی اوصیاً و وارث علم انبیاء؛ کسی که در راه خدا بسن گرفتاری کشید و نیک امتحان داد. آن که برای او کتاب خدا به ایمان گواهی داد و پیامبرش به بهشت رضوان. کسی که فضایل در او به کمال رسیده و در سابقه علم و برتری اش نه اواخر شک دارند و نه اوایل.^۱

۲. به خلافت رسیدن حضرت علی[ؑ] نیاز به طیف گسترده‌ای از کارگزاران را ایجاد کرد. از میان پنجاه و پنج کارگزار آن حضرت، سی نفر یمنی بودند که از این تعداد، دوازده نفر از انصار و هجده نفر از ساکنان یمن بوده‌اند.^۲

۳. در تقسیمات جمعیتی کوفه – که براساس نسب‌شناسی و به کمک دو متخصص نسب‌شناس (نساب) عرب صورت گرفت^۳ – از بافت قبیله‌ای هفت‌گانه، چهار گروه آن که مجموعاً سیزده قبیله می‌شدند، به قبایل یمنی اختصاص داشت.^۴ بدین سان در تحولات بعدی جهان اسلام، قبایل یمنی نقش پررنگی ایفا نمودند. این نقش در جهان تشیع، بهخصوص در حوادث مهم آن دوره نمود بیشتری پیدا نمود:

– در جنگ جمل از سی و پنج فرمانده و در صفين از سی و یک فرمانده سپاه حضرت علی[ؑ]، سیزده نفر یمنی بودند.^۵

– نقش پررنگ یمنیان حتی در حادثه عاشورای سال ۶۱ ق ادامه پیدا کرد و از هفتاد و دو شهید کربلا،^۶ سی و چهار نفر یمنی بودند.^۷

۱. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۷۶.

۲. منتظر القائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهلیت، ص ۱۹۶.

۳. جعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ص ۱۲۸.

۴. همان، ص ۱۳۱؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۲۳۵.

۵. منتظر القائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهلیت، ص ۲۱۹ – ۲۰۹.

۶. براساس نظر مشهور.

۷. منتظر القائم، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهلیت، ص ۳۰۱.

تأثیر جریان عاشورا بر شکلگیری تشیع زیدی

اساساً شکل‌گیری و ظهور قیام‌ها و جریانات فقهی - سیاسی را نمی‌توان همزمان با حرکت و قیام یک شخص دانست. وجود زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی از یک سو و پیدایش تفکر و اعتقادی نواز سوی یک شخص یا یک گروه، دو جریان مؤثر در پیدایش جنبش‌ها و قیام‌ها بوده‌اند.

زیدیه به عنوان یک فرقه شیعی علاوه بر تمرکز بر شخصیت علمی و فقهی زید بن علی و قیام او، از عوامل تاریخی، سیاسی و اجتماعی نیز در جهت پیدایش و گسترش عقاید خود سود برده است.

امام حسین علیه السلام نه تنها به عنوان تنها بازمانده خاندان پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم در بین مسلمانان مطرح بود، بلکه به عنوان نقطه اتحاد شیعیان در امر امامت محسوب می‌شد. شیعیان تا این زمان براساس نص رسیده از رسول خدا صلوات الله علیه و آله و سلم، ائمه را جانشینان واقعی پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم در امر خلافت می‌دانستند.^۱ با شهادت امام حسین علیه السلام در سال ۶۱ق، شیعیان در این مورد که چه کسی شایستگی مقام امامت را دارد، دچار اختلاف شدند؛^۲ درنتیجه اولین انشعابات درون فرقه‌ای شیعه به وجود آمد. از این زمان تا شهادت امام صادق علیه السلام، شیعه به چهار فرقه امامیه، کیسانیه، زیدیه و اسماعیلیه منشعب گردید.

زید بن علی در چنین دورانی متولد شد. دیدار او با واصل بن عطا، رئیس معتزله^۳ و ابوحنیفه، رئیس فقه حنفی^۴ و رفتارآمد به بصره و کوفه سبب نشر و تبلیغ آرای او شد.^۵

اظهار تولای او نسبت به دو خلیفه اول مسلمانان و جایز دانستن خلافت مفضول،^۶ در حمایت سایر مذاهب کلامی و فقهی از حرکت زید و قیام‌های زیدیان بسیار مؤثر افتاد.^۷

رویکرد فقهی - اعتقادی زید سبب شد افراد زیادی به جریانی که توسط او آغاز گردیده بود، پیوندند. عواملی چون رفتن یحیی بن زید به خراسان که محل مناسبی برای گسترش نفوذ فکری و برخورداری از حمایت ایرانیان بود،^۸ و قیام‌های گسترده زیدیانی همچون عبدالله بن معاویه علیه مروان بن حمار، محمد نفس زکیه علیه منصور دومنیقی، حسین بن علی (شهید فخر) علیه

۱. شفق خواتی، «امامت از دیدگاه زیدیه و امامیه»، *فصلنامه طلوع*، ش ۲۱، بهار ۱۳۸۶، ص ۸

۲. ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۲۱۴

۳. شهرستانی، *الممل و الشحل*، ج ۱، ص ۲۵۰

۴. الزركلی، *اعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء*، ج ۳، ص ۵۹

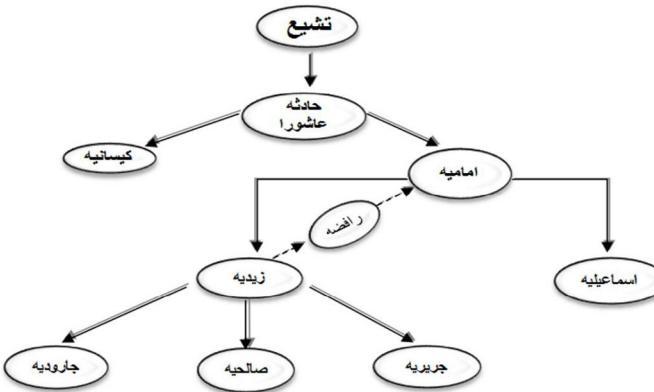
۵. محمد ابوزهره، *الإمام الزيد حياته و عصره، آرائه و فقهه*، ص ۲۳۶

۶. ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۲۱۶

۷. الزركلی، *اعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء*، ج ۳، ص ۵۹

۸. ابن فقيه همدانی، *البلدان*، ص ۶۰۴

هادی عباسی، یحیی بن عبدالله علیه‌هارون‌الرشید، ادريس بن عبدالله علیه‌هارون و محمد بن ابراهیم بن اسماعیل مشهور به ابن طباطبا علیه‌مأمون...^۱ و نیز شکل‌گیری حکومت‌های ادريسیان و علویان طبرستان و یمن، نقش مهمی در گسترش و ترویج فرقه زیدیه ایفا کردند.

زمینه‌های حضور تشیع زیدی در یمن

می‌توان گفت در تمام دوران‌های تاریخی، مسائل و پدیده‌های پیرامون یک اجتماع با رویکردی دوگانه نه تنها سبب بروز مشکلات برای حکومت‌های وقت بوده‌اند، بلکه موجبات شکل‌گیری جریان‌های مذهبی و سیاسی جدیدی را پدید آورده‌اند. زیدیان یمن نیز از این قانون مستثنی نبوده‌اند و بر پایه یک سری بسترها و زمینه‌های موجود در زمان خود، موفق به تأسیس حکومت گردیدند.

۱. بسترهاي جغرافياي

پس از قیام‌های گسترده زیدیان در قرن دوم هجری که تقریباً تمامی آنها به شدت سرکوب شدند، بهزودی برای رهبران زیدی مشخص شد که نقاط مرکزی جهان اسلام مانند عراق و حجاز، نقاط مناسبی برای مخالفت با دولت مرکزی نمی‌باشد.

برخلاف عباسیان که از روی آگاهی و با طرح و نقشه به مناطق دور از شهرهای مرکزی چشم دوخته بودند^۲ و داعیان خود را برای تبلیغ و جمع‌آوری نیرو علیه حکومت اموی به آن نقاط فرستادند، زیدیان به‌حسب یک اتفاق به اهمیت این موضوع بی‌بردن و توائیتند اولین حکومت خود را در شمال افریقا و دور از مرکز خلافت عباسی تأسیس کنند.

۱. ابوالفرق اصفهانی، *مقالات الطالبین*، ص ۱۴۵ به بعد؛ ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۴، ص ۷ به بعد.

۲. ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۱۲۵؛ دینوری، *الاخبار الطوال*، ص ۳۳۳.

پس از قیام حسین بن علی بن حسن (شهید فخر) و کشته و اسیر شدن بسیاری از یارانش، تعدادی از همواهان او موفق به فرار شدند.^۱ در میان فراریان، ادریس بن عبدالله و برادرش یحیی بودند.^۲ ادریس با شمار اندکی از یارانش به مصر رفتند و از آنجا عازم دیار اندلس (مغرب) شدند.^۳ او با حمایت قبایل زیادی از بربرهای مغرب توانست جامعه قبایلی مغرب را برای برپایی یک حکومت مستقل متحد سازد و برای اولین بار، حکومت شیعی علوی را در سال ۱۷۲ ق تأسیس نماید.^۴

مهماً ترین شاخصه جغرافیایی یمن که عامل مؤثری در توفیق زیدیان برای برپایی حکومت بود، فاصله زیاد و دوری این منطقه از حکومت مرکزی به پایتختی بغداد بود.

یمن که در جنوبی‌ترین بخش حجاز واقع است، به‌علت محصور بودن در غرب و جنوب با دریا و در شرق و شمال شرقی با صحرای ربع‌الخالی،^۵ از لحاظ جغرافیایی از امنیت کامل برخوردار بوده است. به‌واسطه همین موانع طبیعی و دوری از مراکز فکری جهان اسلام که عمده‌تا در کوفه و مدینه متتمرکز بوده‌اند، این منطقه تا حضور علویان از تنشی‌های فرقه‌ای به‌دور ماند و توانست محیط مناسبی برای گسترش تفکرات زیدی فراهم کند؛ محیطی که توانست تا عصر حاضر به مهم‌ترین پایگاه فکری زیدیان تبدیل شود.

۲. بسترها و سیاستی

از همان آغازین روزهای حکومت عباسیان و در دوران ابوالعباس سفاح (۱۳۶ - ۱۳۲ ق) مشخص شد که عباسیان توانایی کافی برای تسلط بر تمامی مناطق تحت تصرف مسلمانان را ندارد. از خاندان اموی، عبدالرحمن بن معاویه بن هشام، از فرزندان هشام بن عبد‌الملک که بر اندلس حکومت می‌کرد و خطبه به‌نام سفاح می‌خواند، پس از حدود یک سال دعوت به بنی‌العباس را قطع کرد و اندلس را از دولت عباسی جدا نمود.^۶

همچنین ادامه اختلافات درونی و شکاف سیاسی عباسیان با نزع امین و مأمون برای جانشینی

۱. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۶، ص ۹۰.

۲. یحیی بن عبدالله بن حسن بن علی بن ابی طالب[ؑ] از یاران امام صادق[ؑ] شمرده می‌شود. او مردی چهارشانه، گندمگون، با شکمی بزرگ بود که موهاش از دو پهلو ریخته بود. پس از حادثه فخر تا مدتی پنهان و مخفی بود؛ سپس خود را به گیلان رساند. در آنجا بعد از مدتی با امان‌نامه دستگیر شد و به زندان افتاد، تا اینکه در زندان توسط هارون‌الرشید کشته شد. (ابوالفرج اصفهانی، *مقابل الطالبین*، ص ۲۳۰ - ۱۹۲)

۳. ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۴، ص ۱۱ - ۱۰.

۴. همان، ص ۱۷ - ۱۰.

۵. کریم‌لو، *جمهوری یمن*، ص ۱۱ - ۲.

۶. ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۳۵۱.

هارونالرشید به اوج خود رسید و عباسیان را در سرآشیبی انحطاط اقتدار سیاسی قرار داد.^۱

در همین دوره با تداوم سیاست تقیه در فرهنگ امامیه^۲ و جهتگیری سیاسی - تبلیغی زیدیان در استفاده از مفاهیمی همچون جهاد و امر به معروف و نهی از منکر، شمار زیادی از مسلمانان که از ظلم حاکمان به ستوه آمده بودند، به دیدگاه‌های این گروه متماطل شدند.^۳ هم‌زمان رویکرد سیاسی - اعتقادی زیدیان برای در رأس هرم قرار گرفتن سادات حسنی و حسینی به عنوان امامان زیدی، نگرش مثبت دیگری بود^۴ که سبب جذب بسیاری از اهل‌بیت (садات) به این گروه گردید. همچنین نفوذ معنوی سادات به عنوان فرزندان رسول خدا^۵ در مناطق مختلف جهان اسلام سبب شد زیدیان بیش از هریک از گروه‌های شیعه موفق به تحرکات سیاسی و تأسیس حکومت شوند.

یمن هم به طور خاص با ضعف گستردگی عباسیان در نفوذ حاکمیت سیاسی روبرو شد. شورش‌های یمنیان که از دوران منصور آغاز گردیده بود،^۶ سبب شد تا عباسیان برای کنترل اوضاع، به عزل و نصب‌های گسترده والیان خود در این منطقه اقدام کنند.

با رشد نارضایتی‌های عمومی و ضعف حاکمان منصب عباسی در کنترل اوضاع یمن، یمنیان موفق شدند در دوران حکومت مأمون، دولت‌های محلی زیدیان (۲۰۳ ق) و آل عفتر (۲۴۷ ق) را در این منطقه تأسیس نمایند.^۷ ظهور این حکومت‌ها، اولین قدم‌های یمنیان برای تشکیل حکومت‌های محلی مستقل و نیمه‌مستقل در این بخش از جهان اسلام بود.

۲. بسترها فرهنگی - اجتماعی

شهادت امام حسین^۸ در سال ۶۱ ق، مهم‌ترین عامل توجه توده‌های اجتماعی به اهل‌بیت رسول خدا^۹ بود. افشاگری‌های اسرای کربلا در کنار قیام‌های گسترده‌ای که برای خون‌خواهی امام حسین^{۱۰} به‌وقوع پیوست، علاوه‌بر ظلم فراغیر امویان، بهترین بستر اجتماعی برای رشد تشیع در جهان اسلام را فراهم نمود. عباسیان با استفاده از همین بستر مهم اجتماعی در کنار سازمان دعوتشان

۱. الطبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۸، ص ۳۶۶.

۲. سالم عزان، الإمام الزيد بن علي شعلة نب لیل الاستبداد، ص ۲۱۶.

۳. عباسی، سیره الهدی الى الحق، ص ۲۷.

۴. همان، ص ۲۷.

۵. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۱۲ - ۴۷۲؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۳۸۱.

۶. همان، ج ۴، ص ۲۸۲؛ سلیمان محمود، تاریخ الیمن السیاسی فی عصر الاسلامی، ص ۱۲۵؛ خضیری احمد، دولت زیدیه یمن، ص ۳۶ - ۲۰.

موفق شدند جریانات مختلف شیعی آن دوره را حول شعار «الرضا من آل محمد» جمع نمایند. تأثیر این شعار و تبلیغات پیرامون آن سبب شد تا در سال ۲۰۷ ق عبدالرحمن بن احمد بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب^۱ در یمن قیام نماید. دعوت او به «رضا من آل محمد» باعث شد تا بسیاری از یمنیان به او بپیوندند.^۲ مخالفت‌های اجتماعی یمنیان، مأمون عباسی را از آنها ناراضی نمود. مأمون در پاسخ محمد بن صالح سرخسی گفت: «اما بلاد یمن و اهل آنجا، به خدا قسم من آنها را دوست ندارم و آنها هم مرا دوست ندارند».^۳

از این رو مأمون سپاهیانی به مکه و مدینه و یمن فرستاد تا با علویانی که در آنجا بودند، نبرد کنند.^۴ دینار بن عبدالله با لشکری از نظامیان به همراه امان‌نامه مأمون نزد عبدالرحمن بن احمد علوی رفت و عبدالرحمن با پذیرش امان‌نامه، از قیام خود منصرف شد.^۵ اما ابراهیم بن موسی بن جعفر الصادق^۶ که پس از کشته شدن ابوالسرایا به یمن رفته بود، پس از یک جنگ سخت با حمدویه بن علی بن عیسی بن ماهان، از یمن خارج شد و به مکه گریخت.^۷

گرچه نارضایتی‌ها اجتماعی در یمن سبب توجه برخی علویان به این منطقه شد، اما آنها از لحاظ علمی و فرهنگی تأثیر بسزایی بر این منطقه نگذاشتند. برخلاف این گروه، قاسم بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم طباطبا بن حسن بن علی بن ابی طالب^۸ معروف به قاسم رسی است^۹ که مهم‌ترین نقش را در شکل‌گیری دعوت زیدیه یمن داشت. قاسم رسی از فقیه‌ترین، زاهدترین و بردارترین افراد زمان خود بود.^{۱۰} تسلط او به علوم گوناگون سبب شد تا به «نجم آل رسول» مشهور شود.^{۱۱}

آراء و تفکرات او و حضورش در منطقه رس سبب رشد و نمو خاندان رسی و ایجاد پایگاه فکری - اعتقادی مناسب برای زیدیان گردید. او را باید از سیاست‌مدارترین شخصیت‌های زیدی آن دوران دانست. قاسم رسی که از کمی یاران و شکست قیام‌های نظامی زیدیان اطلاع داشت، با تغییر در روش دعوت خود، از قیام مسلحانه دست برداشت و به تعلیم و تربیت شاگردان و ترویج افکارش

۱. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۶، ص ۳۸۱.

۲. همان، ص ۴۳۲.

۳. ابن خلدون، *دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر*، ج ۳، ص ۳۰۵.

۴. همان، ج ۴، ص ۱۴.

۵. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۴، ص ۴۴۸ - ۴۴۹.

۶. هارونی، *الاغاده*، ص ۱۱۴؛ احمد شوقي، *الحياة السياسية والفكرية للزیدیة فی المشرق الاسلامی*، ص ۱۷۴.

۷. حسنی، *المصابيح*، ص ۵۶۵.

۸. هارونی، *الاغاده*، ص ۱۱۴.

پرداخت.^۱ به همین دلیل مدینه را به عنوان محل سکونت خود برگزید^۲ تا افرادی که در ایام حج به مدینه می‌آمدند را با نظرات خود آشنا کنند.^۳ این افراد خواسته یا ناخواسته در شهرهایشان به ترویج تفکرات قاسم رسی می‌پرداختند. عده شاگردان قاسم رسی را در این دوران، عموزادگان و فرزندانش از جمله پدر مؤسس دولت زیدی یمن - حسین بن قاسم رسی - شکل می‌دادند.^۴ تربیت این شاگردان به او این اجازه را داد تا تعدادی از آنها را به مناطقی از بلخ و طالقان و جوزجان اعزام نماید.^۵ برخلاف قیام کنندگان زیدی که می‌خواستند در کوتاه‌ترین زمان به اهداف خود دست پیدا نمایند، قاسم رسی با نهادینه کردن تفکراتش در یک دوره زمانی بلندمدت توانست بیشترین تأثیر را بر تحولات فکری - سیاسی زیدیه ایجاد نماید. تأسیس حکومت زیدی یمن و حضور طرفداران او در طبرستان که به «قاسمیه» معروف بودند،^۶ از نتایج این رویکرد هوشمندانه بود.

برخی از این افراد بعداً به یمن مهاجرت کرده و با عنوان «طبریون»، از باوفاترین جنگجویان امام هادی الی الحق در جنگ‌ها و کشمکش‌های یمن گشته‌اند.^۷

۴. بسترهاي اقتصادي

تأسیس یک حکومت نیاز به منابع اقتصادی کافی دارد تا در تشکیل و بقای خود به آن منابع مالی تکیه نماید. یمن به علت وجود کوههای فراوان و تأثیرپذیری از بارندگی‌های موسمی، موقعیت ممتازی در جنوب شبه‌جزیره داشته است.^۸ مردم یمن با استفاده از رودهای دائمی و ساخت سدهایی همچون سد تاریخی «مارب» در طول تاریخ، کشاورزی و دامپروری را به یکی از اساسی‌ترین بخش‌های اقتصادی خود تبدیل کردند.^۹

همین اقتصاد موفق سبب پیدایش مهم‌ترین تمدن‌های تاریخی همچون دولت سباء^{۱۰} در این

۱. همان، ص ۲۲۸ و ۲۳۰.

۲. همان، ص ۱۲۷.

۳. فؤاد سید، *تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن*، ص ۲۳۰.

۴. هارونی، *الاقاذه*، ص ۱۱۶.

۵. حسني، *المصابيح*، ص ۵۶۴.

۶. فؤاد سید، *تاریخ المذاهب الدینیة فی البلاد الیمن*، ص ۲۲۸.

۷. عباسی، *سیرة الہادی الی الحق*، ص ۲۰۵.

۸. منذر عبدالکریم، دراسات فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ص ۳۸۱؛ حسن سلیمان، *تاریخ الیمن السیاسی فی عصر الاسلامی*، ص ۳۶.

۹. کریم‌لو، *جمهوری یمن*، ص ۱۰.

۱۰. یعقوبی، *تاریخ یعقوبی*، ج ۱، ص ۱۹۵.

منطقه شد که در مقایسه با منطقه حجاز، بسیار قابل توجه است.

از این رو هادی الى الحق^۱ به عنوان مؤسس حکومت زیدی با توجه به این موقعیت ممتاز در جنوب شبه‌جزیره، پایه‌های اقتصادی حکومتش را بر جمآوری زکات از محصولات کشاورزی یمنیان بنا نهاد.^۲

حضور یهودیان و مسیحیان این فرصت را به زیدیان داد تا جزیه را به عنوان یکی دیگر از منابع مالی خود قرار دهند. هادی الى الحق پس از ورود به صعده دستور داد تا جزیه اموال را از یهود و نصارا بگیرند.^۳

آن گونه که سیره الہادی الى الحق آورده است، یحیی بن حسین در ابتدای ورود، به اموال اهل ذمه توجه خاصی پیدا کرد. از این رو دستور داد تا اهل ذمه آنچه پس از اسلام از مسلمانان خریده‌اند را رها کرده و به مسلمانان بفروشنده و آنچه از دوره جاهلیت مانده است، برای آنها باقی بماند. هادی الى الحق استدلال می‌کرد: چون اهل ذمه از این اموال زکات و صدقه پرداخت نمی‌کنند، این باعث ضعف اسلام می‌شود. اما پس از گریه و زاری و درخواست اهل ذمه و شهادت مردم مبنی بر اینکه این اموال را اهل ذمه به اجبار از آنان نگرفته‌اند، از اموال آنان چشمپوشی کرد و قرار شد تا یک‌نهم این اموال به عنوان صلح و صدقه به هادی پرداخت شود.^۴

پس از آن، جزیه اهل ذمه را این گونه تعیین کرد: چهل و هشت درهم برای اشراف و بزرگان، بیست و چهار درهم برای افسار متوسط و دوازده درهم برای ضعفا تا جان و مال آنان تحت حمایت مسلمانان باشد.^۵

گرفتن مالیات از تاجران، سومین منبع مالی‌ای بود^۶ که زیدیان یمن برای حل مسائل خود از آن سود می‌بردند.

۱. نام کامل او یحیی بن حسین بن قاسم بن اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن علی بن ابی طالب و ملقب به الہادی الى الحق است که در شهر مدینه به سال ۲۴۵ / ق ۸۵۹ م به دنیا آمد. (احمد شوقي، الحیاة

السياسية والفكريّة للزیديّة فی المشرق الإسلامي، ص ۱۷۸؛ هارونی، الاقاذه، ص ۱۲۸)

۲. مثلاً از زمین‌هایی که با باران یا آب قنات آبیاری می‌شدند، یک‌دهم و از زمین‌هایی که با شتر و دلو آبیاری می‌شدند، یک‌بیستم و... زکات می‌گرفت. (عباسی، سیرة الہادی الى الحق، ص ۴۷ - ۴۵)

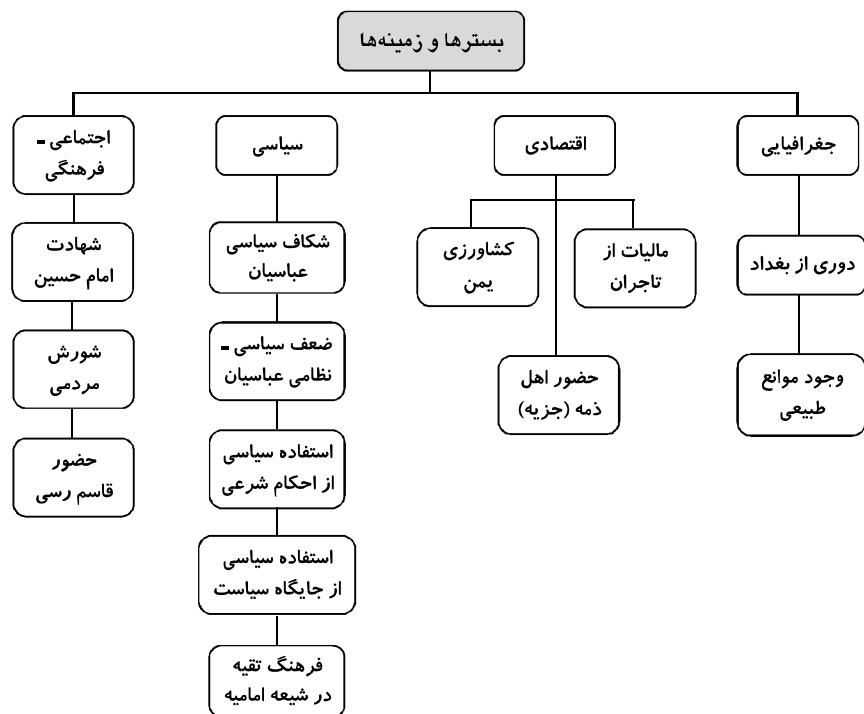
۳. یحیی بن حسین، مجموع رسائل الامام الہادی الى الحق، ص ۶۲۲ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمان فی

تاریخ الیمن، ص ۱۳.

۴. عباسی، سیرة الہادی الى الحق، ص ۷۶ - ۷۲.

۵. همان، ص ۷۷.

۶. همان، ص ۴۷.

چالش زیدیان یمن در تثبیت بنیان‌های حکومت

مهم‌ترین بخش در روند شکل‌گیری حکومت‌ها، دوران تثبیت آنان می‌باشد. اگر این دوران با موفقیت سپری نشود، تنش‌های حل نشده به‌زودی سبب ضعف حکومت و بروز مشکلات فراوان برای حاکمان خواهد شد.

۱. حضور و رقابت جقاتمیان

«جقاتم»، لشکریان والی عباسی، علی بن حسین مشهور به جقتم بودند. او آخرين والی عباسی بود که از سوی معتضد عباسی (۲۸۹-۲۷۹ ق) مأمور شد تا از عراق به یمن رود. جقتم در سال ۲۸۲ ق و پس از ورود به صنعا، با دعام همدانی و یارانش درگیر شد. در این جنگ که با پیروزی دعام همراه شد، جقتم یمن را ترک کرد و به عراق بازگشت؛ اما یارانش در صنعا باقی ماندند و به جقاتمیان معروف شدند.^۱

اینان هر کدام بر منطقه‌ای از صنعا مسلط شدند و هرگونه که می‌خواستند، آن را اداره می‌کردند؛

^۱. العرشی، بلوغ المرام، ص ۱۹.

چهبسا زن و بچه‌ای را برای فسق و فجور از بازار می‌بودند و کسی نمی‌توانست جلوی آنها را بگیرد.^۱ آل طریف نیز که در صنعا زندگی می‌کردند، با این گروه هم‌بیمان بودند. ابراهیم بن خلف از آل طریف، زنان را به اسارت می‌گرفت، به مکه می‌برد و به عنوان کنیز می‌فروخت.^۲

همین گروه از جقاتمیان و آل طریف پس از ورود هادی به صنعا در ۲۸۸ ق، با شعار «لانرید العلوی و لا دخل بلدنا» خدمه هادی قیام کردند.^۳ هنگامی که ابوالعتاهیه، حاکم صنعا می‌خواست آرامشان کند، آنها با پرتاب سنگ او را عقب رانده و در نزدیکی خانه هادی با یاران او درگیر شدند.^۴

یاران هادی پس از کشتن سی نفر از مهاجمان، آنان را مجبور به خروج از شهر کردند.^۵

آن‌گونه که نویسنده کتاب سیرة الہادی الی الحق ذکر می‌کند، از این زمان به بعد هادی الى الحق را بر بالای منابر با نام «امام» توصیف کردند و به دستور او، نامش را بر نقد و طراز حک کردند.^۶ کار امام هادی الى الحق آن چنان بالا گرفت که حتی در مکه در طول هفت سال به نام او خطبه می‌خوانند و سکه می‌زدند.^۷ از روی سکه‌های مضروب به صعله در سال ۲۹۸ ق که این‌گونه بر روی آنها حک شده است: «الہادی الى الحق امیر المؤمنین ابن رسول الله» و امروزه در موزه هنرهای اسلامی قاهره مصر نگهداری می‌شوند، مشخص می‌شود که وی علاوه بر «هادی الى الحق»، ملقب به نام «امیر المؤمنین» نیز بوده است.^۸

دینار ضرب صعده در سال ۲۹۸ ق

۱. عباسی، سیرة الہادی الی الحق، ص ۲۰۴؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۲۲ - ۲۱.
۲. همان.

۳. عباسی، سیرة الہادی الی الحق، ص ۲۰۷.

۴. همان، ص ۲۰۹ - ۲۰۸.

۵. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۲۳.

۶. همان، ص ۱۸.

۷. الزركلی، اعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء، ج ۸، ص ۱۴۱.

۸. فؤاد سید، تاریخ المذاهب الدینیه فی البلاط الیمن، ص ۲۳۷ - ۲۳۶.

۲. مشکلات اقتصادی

گرچه یمن از بسترهای اقتصادی مناسبی سود می‌جست و تا پیش از این، کشاورزی به عنوان مهم‌ترین بخش اقتصادی تأثیر بسزایی در سطح زندگی اجتماعی یمنیان ایفا می‌کرد، اما زلزله سال ۲۴۴ ق که باعث فروافتگی بخشی از یمن و تخریب خانه‌های آن شد،^۱ اقتصاد و کشاورزی آنها را نیز تحت الشعاع خود قرار داد. پس از این حادثه و با بروز خشکسالی‌هایی که از سال ۲۸۳ ق شدت گرفت، یمنیان با قحطی‌های گسترده رو به رو شدند؛^۲ میوه‌ها و کشتزارهایشان نابود شد و درگیری و اختلاف‌های قبیله‌ای هم زیاد شد. به این دلایل، میزان مرگ و میر مردم و حیوانات در این دوره که همزمان با حضور زیدیان بود، بالا رفت.^۳ قحطی آن‌گونه عرصه را بر مردم تنگ کرد که مردم از شدت گرسنگی یکدیگر را خوردند و کسی قحطی‌ای بزرگ‌تر از این را به یاد نداشت.^۴

برهم خوردن تعادل اقتصادی و فقر باعث شد از یک طرف زیدیان که در تلاش برای تأسیس اولین حکومت زیدی خود بودند، با جنگ‌های متعدد و با رنگ و بوی اقتصادی رو به رو شوند و از طرف دیگر، مردم از پرداخت زکات به هادی و کارگزارانش خودداری کنند.^۵

محمد بن عبیدالله علوی، کارگزار هادی در «وسحه» در نامه‌ای به هادی نوشت که آبادگیش شهری، تعداد زیادی نیرو جمع‌آوری کرده است و از تسليم زکات و سایر واجبات خودداری می‌کند؛ او در این نامه از هادی در خواست کمک کرد. زیدیان پس از یک نبرد سنگین با مردم وسحه توانستند بر اوضاع مسلط شوند.^۶ هنوز مدتی از این اتفاق نگذشته بود که هنگامی که کارگزاران هادی به همراه اموالی حدود هزار دینار از شهر نجران خارج شده بودند، در بین راه توسط اهل «وادعه» مورد کمین و دستبرد قرار گرفتند. در این درگیری یکی از کارگزاران هادی کشته شد.^۷

با رسیدن خبر به امام هادی الی الحق، او به سمت روسنای شوکان،^۸ محل اقامت شورشیان حرکت کرد. در آنجا تعادی از اقوام آنها را نزدشان فرستاد تا با نصیحت، آنها را به طاعت خدا باز

۱. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج. ۷، ص. ۸۱.۲. عباسی، *سیرة الہادی الی الحق*، ص. ۴۳۶؛ حسینی، *المصایب*، ص. ۵۷۰.

۳. همان، ص. ۵۸۴.

۴. یحیی بن حسین بن قاسم، *ابیاء الزمن فی تاریخ الیمن*، ص. ۳۷.۵. الفقی، *الیمن فی خلل الاسلام*، ص. ۱۶.۶. عباسی، *سیرة الہادی الی الحق*، ص. ۸۷ - ۸۵.

۷. همان، ص. ۸۹.

۸. «شوکان» روسنایی است که خانه و درختان نخل و انگور فراوان دارد و بسیار آباد است. این روسنا در منطقه ذمار قرار دارد. در منابع، روسنایی نزدیک سرخس را هم به این نام ضبط کرده‌اند. (همان، ص. ۹۰؛ حموی، *معجم البلدان*، ج. ۳، ص. ۳۷۳)

گردانند و اموال را پس دهنند؛ اما آنها نپذیرفتند. آن شب هادی الى الحق پیامبر ﷺ را در خواب دید که می‌فرمود: «لعن الله حنيشا، لعنه الله». ^۱ این خواب سبب شد تا روز بعد، امام هادی الى الحق در مقابله با شورشیان شدت عمل به خرج دهد. به دستور او درختان خرما و انگورهای شورشیان از جا کنده شد و خانه‌هایشان را ویران کردند.^۲

به واسطه همین جنگ‌ها و هزینه‌های بالای امور نظامی و تداوم خشک‌سالی‌های یمن، زیدیان با کاهش درآمدهای حکومتی روبه‌رو شدند. بالا رفتن تعداد فقرا^۳ به همراه کاهش درآمدهای اقتصادی سبب تضعیف زیدیان در بعد اجتماعی، سیاسی و نظامی گشت. از این رو هادی الى الحق به والیانش دستور داد تا یک‌چهارم از زکات جمع‌آوری شده را برای فقرا صرف کنند^۴ و زنان یهودی و نصرانی را از پرداخت جزیه معاف کرد.^۵

توجه هادی به رفع نگرانی‌های معيشتی مردم و و صلح‌نامه‌های وی، سبب جلب اعتماد عمومی و روسای قبایل شد. این امر آن چنان مؤثر بود که با وجود همه مشکلات، هنگامی که یحیی بن حسین از بزگان و مردم قبایل اطراف صعده برای جهاد دعوت می‌نمود، در همراهی کردن او کوتاهی نمی‌کردند.^۶

۳. بافت قبیله‌ای

گرچه ورود هادی الى الحق به یمن به دعوت برخی قبایل یمنی صورت گرفت،^۷ اما همین بافت قبیله‌ای به یکی از مهم‌ترین چالش‌های اجتماعی زیدیان در برپایی حکومت تبدیل شد. از جمله مشکلات امام هادی الى الحق، اختلافات بین قبیله‌ای بود که گاه به علت کشته شدن یک شخص از یک قبیله توسط افراد قبیله دیگر و یا بروز اختلافات مالی به وجود می‌آمد. اختلاف بین اهل سبیع و اهل خرقان که با کشته شدن یکی از افراد اهل ربیعه آغاز شد،^۸ و یا اختلاف بین سلمانیین و خولانی‌ها را می‌توان از این جمله دانست^۹ که با تدبیر امام هادی الى الحق منجر به صلح شد. حمایت برخی قبایل از بازماندگان والی عباسی،^{۱۰} مقاومت آنان در مقابل برخی دستورات امام هادی

۱. عباسی، سیرة الہادی الى الحق، ص ۹۱ - ۸۹.

۲. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ یمن، ص ۱۳.

۳. عباسی، سیرة الہادی الى الحق، ص ۴۶.

۴. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ یمن، ص ۱۰.

۵. یحیی بن حسین، مجموع رسائل الامام الہادی الى الحق، ص ۶۲۲

۶. یحیی بن حسین نمونه ر.ک. به: یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ یمن، ص ۱۱.

۷. عباسی، سیرة الہادی الى الحق، ص ۳۶ و ۳۶.

۸. همان، ص ۱۲۶.

۹. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ یمن، ص ۱۹.

۱۰. همان، سیرة الہادی، ص ۲۰۷.

الى الحق همچون اجرای حد شرب خمر^۱ و خیانت و پیمان‌شکنی، زیدیان را در تأسیس حکومتشان به سختی انداخت. از این رو هنگامی که هادی در سال ۲۸۶ ق بر اهل خیوان مسلط شد، بالای منبر آنان را بهشدت مورد عقاب قرار داد و گفت:

... ای اهل خیوان! ای اهل نفاق و ای اهل دروغ و کذب!... اگر فضایل یحیی بن عیسیٰ نبود، دستان مؤمنین را در کشتنتان باز می‌گذاشتیم، پس از این، به‌واسطه خطای شما بر شما رحم نخواهم کرد و اگر توطئه کنید، شما را نابود می‌کنم.^۲

بهعلت خیانت و پیمان‌شکنی برخی قبایل از سال ۲۸۷ ق به بعد، شاهد شدت عمل هادی در مقابله با قبایل و اشخاصی هستیم که علیه او دست به قیام و نافرمانی می‌زنند.^۳

اهل نجران که پیش از این با هادی هم‌پیمان بودند، قصد جنگ با هادی کردند. پس از آنکه هادی بر آنها پیروز شد، دستور داد کشته‌های نجرانیان را طوری بر تنہ درختان قرار دهند تا سرهایشان به سمت پایین آویزان باشد.^۴ همین‌طور دستور داد تا خانه و باغ برخی شورشیان را تخریب کنند.

هنگامی که درختان نخل آنجا را کنندن، هادی الى الحق گفت: «رسول خدا با بنی‌نظیر نیز این گونه رفتار نمود»^۵; سپس این آیه را خواند: «ما قَطْعْمٌ مِّنْ لِيَتَأْوِيْ أَوْ تَرْكُمُهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ»^۶; هر درخت با ارزش نخل را قطع کردید یا آن را به حال خود واگذاشتید، همه به فرمان خدا بود تا که فاسقان را خوار و رسوا کند.^۷

عمده مخالفت‌های این قبایل، پس از عزل و نصب‌های هادی الى الحق به‌وقوع پیوست.^۸ در مهم‌ترین مخالفت‌های قبیله‌ای، آل طریف و آل یعفر را پس از جنگ با زیدیان و زخمی شدن امام هادی الى الحق، مجبور کردند از صنعا به صعده عقب‌نشینی کنند.^۹ این عقب‌نشینی سبب شد تا سایر قبایل و نیز قبایل اطراف صudedه از اطاعت هادی خارج شده و علیه او شورش نمایند.^{۱۰}

۱. حسنی، المصاصیح، ص ۵۷۰ و ۵۷۷.

۲. عباسی، سیره الہادی الى الحق، ص ۱۳۳ - ۱۱۴.

۳. تقریباً بیشتر حوادث این سال را می‌توان این گونه دانست. (همان، ص ۱۹۵ - ۱۳۶)

۴. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۲۰.

۵. همان؛ عباسی، سیره الہادی الى الحق، ص ۱۳۰.

۶. حشر (۵۹): ۵.

۷. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۳، ص ۴۸۴؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۲۰.

۸. حسنی، المصاصیح، ص ۲۱۷.

۹. همان، ص ۲۴۲ - ۲۲۰.

۱۰. همان، ص ۵۸۹ - ۵۸۶؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۳۵.

۴. مشکلات فرهنگی

یکی از مهم‌ترین مشکلات هر حکومت اعتقادی، شناخت دیدگاه‌های فرهنگی جامعه پیرامون و چگونگی حفظ و یا اصلاح فرهنگ مطلوب از دیدگاه خود می‌باشد.

هادی الی الحق در اولین سفر خود (۸۹۳ ق / ۲۸۰ م) بدون شناخت از اوضاع اجتماعی و فرهنگی یمنیان و به امید جامعه پوشاندن به آرزوهای خود، مدینه را به‌سوی یمن ترک کرد.^۱ شراب که از مهم‌ترین بخش اقتصادی یمن، یعنی کشاورزی به‌دست می‌آمد و ظاهراً جزئی از فرهنگ عامیانه آنها بود، عاملی شد تا هادی مجبور به ترک یمن شود.^۲ او هنگامی که می‌خواست حد شراب را بر برخی خویشان ابوالعتاهیه^۳ اجرا نماید، با مقاومت و مخالفت وی روبرو شد؛ از این رو شبانه یمن را ترک کرد و به مدینه بازگشت.^۴

حجاب زنان از دیگر مسائل فرهنگی‌ای بود که هادی الی الحق توجه ویژه‌ای به آن نمود. او پس از اقامه نماز جماعت یومیه، از مسجد خارج می‌شد و در کوچه و بازارها می‌گشت و اگر زنی را می‌دید، او را دعوت به حجاب می‌نمود.^۵

توجه ویژه وی به حجاب سبب شد تا او اولین کس از حاکمان یمن باشد که بُرّقع (مقنعه روبنده‌دار) را برای زنان یمن ساخته و آنها را ملزم به استفاده از آن کند.^۶

تأثیر ظهور قرامطه بر فرایند شکلگیری اسماععیلیه

هنگامی که پیمان‌شکنی‌ها و درگیری‌ها در حال گسترش بود، حضور قرامطه^۷ در یمن معزل جدیدی برای ادامه تحرکات زیدیان ایجاد کرد.

قرامطه در سال ۲۹۱ ق به فرماندهی علی بن فضل حمیری و منصور بن حسن کوفی به یمن

۱. همان، ص ۷؛ عباسی، سیرة الہادی الی الحق، ص ۳۶؛ الزركلی، اعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء، ج ۸، ص ۱۴۱.

۲. هارونی، الافتاده، ص ۱۴۱.

۳. نام او عبدالله بن بشر، ملقب به ابوالعتاهیه است. او شخصی ادب و شاعر، و از بزرگان یمن و حاکم صعده بوده است. (یحیی بن حسین، الاحکام فی الحلال والحرام، ج ۲، ص ۱۶؛ عباسی، سیرة الہادی الی الحق، ص ۱۱۰؛ حسني، المصايح، ص ۵۷۹)

۴. همان، ص ۵۷۰ و ۵۷۷.

۵. عباسی، سیرة الہادی الی الحق، ص ۳۸۶؛ یحیی بن حسین، مجموع رسائل الامام الہادی الی الحق، ص ۵۴۲.

۶. همو، الاحکام فی الحلال والحرام، ج ۲، ص ۱۰.

۷. قرامطه منصوب به حمدان قرامط هستند که بیت المقدس را قبله قرار داد. آنان در سال ۳۱۷ ق حجرالاسود را کنندن و به «هجر» بردند، تا آنکه سال ۳۳۹ ق به مکه باز گردانده شد. (احمد شوقي، الحیاة السیاسیه و الفکریه للزیدیه فی المشرق الاسلامی، ص ۱۷۹)

وارد شدند.^۱ علی بن فضل در سال ۲۹۳ ق پس از درگیری‌های فراوان توانست بر صنعاً مسلط شود.^۲ مشکل قرامطه وجود آنها در یمن، غیر از مشکلات و معظالتی بود که تا پیش از این زیدیان با آن روبه‌رو بودند. پیش از ورود هادی‌الی‌الحق به یمن، این منطقه کمتر با مباحث و نظریات کلامی و علمی آن دوره روبه‌رو بود. از این رو هادی که فردی عالم و مجتهد بود، توانست در این خلاً موجود به تبیین مباحث علمی - کلامی زیدیه پیردادزد. به همین دلیل درگیری‌های ابتدایی وی بیشتر در رابطه با مسائل اجتماعی و اقتصادی به‌وقوع می‌پیوست. اما با حضور قرامطه، این جو دگرگون شد و رقیان سرسخت اسماعیلی که دارای مباحث نظری و کلامی بودند، عرصه را بر زیدیه یمن تنگ نمودند.

کشمکش‌های بسیاری بین زیدیان و قرامطه رخ داد و صنعاً که مهم‌ترین شهر یمن بود، بارها بین این دو گروه روبدل شد:^۳ حتی در سال ۲۹۷ ق، هنگامی که هادی برخی از یارانش را به صنعاً فرستاد، آنان به‌علت ترس از بازگشت قرامطه مجبور شدند آنجا را ترک کرده و به صعده باز گردند.^۴ در مجموع از سال ۲۹۱ - ۲۹۸ ق زیدیان یمن هفتادوسه جنگ با قرامطه انجام دادند^۵ که در بیشتر آنها، پیروزی با قرامطه رقم خورد.^۶

به طور کلی گرچه این دوره یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی حکومت زیدیان محسوب می‌شود که هادی‌الی‌الحق توانست هرچند به‌طور موقت مرزهای دولت تازه‌تأسیس خود را از شمال تا نجران و از جنوب تا عدن گسترش دهد، اما هادی تا زمان فوتش با قرامطه، قبایل اطراف صنعاً و اهل نجران درگیر بود^۷ و در آخرین درگیری زیدیان در نجران، محمد بن عبیدالله علوی، والی آنجا توسط بنی‌الحارث کشته و به صلیب کشیده شد.^۸

سرانجام یحیی بن حسین ملقب به هادی‌الی‌الحق در ذی‌حجه سال ۲۹۸ ق / ۱۱۰۱ م در حالی که به‌شدت مريض بود، از دنيا رفت.^۹

۱. عباسی، سیره الہادی‌الی‌الحق، ص ۳۴۰.

۲. یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۴۷ - ۴۴.

۳. علی بن فضل پس از از دست دادن صنعاً آن را بار دیگر در سال ۲۹۴ ق تصرف کرد و پس از کشتن دشمنانش، به مدت سه سال بر آنجا حکومت کرد. (الفقی، الیمن فی ظل الاسلام، ص ۱۰۹؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۴۹ - ۴۸)

۴. همان، ص ۵۲.

۵. هارونی، الانفاده، ص ۱۳۷؛ احمد شوقي، الحیة السیاسیة و الفکریه للزیدیه فی المشرق الاسلامی، ص ۱۷۹.

۶. فؤاد سید، تاریخ المذاہب الدینیه فی البلاط الیمن، ص ۲۳۵.

۷. حسنی، المصایب، ص ۵۸۹.

۸. عباسی، سیره الہادی‌الی‌الحق، ص ۳۷۷ - ۳۷۳.

۹. همان، ص ۳۸۴؛ حسنی، المصایب، ص ۵۸۹؛ یحیی بن حسین بن قاسم، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، ص ۵۸.

نتیجه

نتایج و یافته‌های این پژوهش را می‌توان در محورهای زیر خلاصه کرد:

پیشینه یمنیان در گرایش به تشیع، توجه علویان و اسماعیلیان را به این منطقه جلب کرد. از این رو گروهی از ایشان به یمن آمدند و دعوتشان را آشکار کردند. زیدیان تنها کمی پیش از اسماعیلیان و با دعوت برخی قبایل یمنی به آنجا وارد شدند.

آنان به رهبری هادی الی الحق با استفاده از بسترها علمی و فرهنگی که قاسم رسی ایجاد نموده بود و نیز با استفاده از بسترها سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و اقتصادی موجود، موفق به تأسیس اولین دولت زیدی یمن شدند.

این دولت تازه‌تأسیس در برخی موارد بهدلیل ضعف خود در شناخت اوضاع موجود و در برخی موارد دیگر با ظهور پدیده‌های جدید، با مشکلات و چالش‌های گوناگونی در عرصه سیاسی روبرو شد. مشکلات فرهنگی، بافت قبیله‌ای، حضور باقی‌ماندگان والیان عباسی و حمایت آنان توسط قبایل یمنی، مشکلات اقتصادی ناشی از زلزله و خشک‌سالی و ظهور مردمیان سرسخت اسماعیلی، بنیان‌های این دولت تازه‌تأسیس زیدی را با مخاطرات جدی روبرو کرد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.

۲. ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم، *الکامل فی التاریخ*، ۱۳ ج، بیروت، دار صادر و دار بیروت، ۱۳۸۵ ق /

۱۹۶۰ م.

۲. ابن اعثم الكوفي، احمد، *فتورح*، تحقيق على شيري، ۴ ج، بيروت، دارالأصوات، الطبعة الأولى، ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۱ م.
۴. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد، *ديوان المبادأ و الخبر فی تاريخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوى الشأن الأکبر*، تحقيق خليل شحادة، ۸ ج، بيروت، دارالفکر، الطبعة الثانية، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸ م.
۵. ابن فقيه همداني، *البلدان*، تحقيق يوسف الهادي، بيروت، عالم الكتب، ط الأولى، ۱۹۹۶ / ۱۴۱۶ م.
۶. ابن كثير الدمشقى، اسماعيل بن عمر، *البداية و النهاية*، ۱۵ ج، بيروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ ق / ۱۹۸۶ م.
۷. ابن منظور، جمال الدين ابوالفضل محمد بن مكرم بن على الانصارى الخزرجي، *لسان العرب*، ۶ ج، بيروت، دار صادر، ج ۳، ۱۴۱۴ ق.
۸. ابوالفرج أصفهانی، على بن الحسين، *مقاتل الطالبيين*، تحقيق سید احمد صقر، بيروت، دارالمعرفة، بي. تا.
۹. احمد شوقي ابراهيم العمرجي، *الحياة السياسية و الفكرية للزیدیه فی المشرق الاسلامی*، قاهره، مكتبة مدبولى، الطبعة الاولى، ۲۰۰۰ م.
۱۰. بلاذري، احمد بن يحيى (قق)، *انساب الاشراف*، تحقيق سهيل زكار و رياض زركلى، بيروت، درالفکر، ط الأولى، ۱۴۱۷ ق، ۱۹۹۶ م.
۱۱. بلاذري، احمد بن يحيى بن جابر، *فتورح البلدان*، بيروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۹۸۸ م.
۱۲. جعفری، سید حسين محمد، *تشیع در مسیر تاریخ*، ترجمه محمد تقی آیت الله، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج سوم، ۱۳۸۶.
۱۳. حسن سليمان محمود، *تاریخ الینم السياسي فی عصر الاسلامی*، عراق، مجمع العالمی العراقي، الطبعة الاولى، ۱۹۶۹ م.
۱۴. حسني، احمد بن ابراهيم، *المصابیح*، تحقيق عبدالله بن احمد الحوشی، صعدہ، مؤسسة الامام زید، الطبعة الاولى، ۱۴۲۲ ق.
۱۵. حموی، یاقوت بن عبدالله، *معجم البلدان*، ۷ ج، بيروت، دار صادر، الطبعة الثانية، ۱۹۹۵ م.
۱۶. خضيری احمد، حسن، دولت زیدیه یمن، ترجمه احمد بادکوبه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج دوم، ۱۳۸۰.
۱۷. دینوری، احمد بن داود، *الاخبار الطوال*، تحقيق عبد المنعم عامر، مراجعه جمال الدين شیال، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۸.

۱۸. الزرکلی، خیرالدین، *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين*، بیروت، دارالعلم للملائیین، الطبعة الثامنة، ۱۹۸۹ م.
۱۹. سالم عزان، محمد یحیی، *الامام الزید بن علی شعلة فی لیل الاستبداد*، صنعاء، دار الحكمت الیمانیه، ۱۴۱۹ق.
۲۰. شفق خواتی، محمد، «امامت از دیدگاه زیدیه و امامیه»، *فصلنامه طلوع*، ش ۲۱، بهار ۱۳۸۶.
۲۱. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، *الملل والنحل*، ۳ ج، تصحیح احمد فهمی محمد، قاهره، مطبعة حجازی، الطبعة الاولی، ۱۳۶۸ق / ۱۹۴۸م.
۲۲. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، *فضائل الشیعه و صفات الشیعه*، بیروت، دارالهادی، ۱۴۱۲ق.
۲۳. طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الامم والملوک*، تحقیق محمد أبوالفضل ابراهیم، ۱۱ ج، بیروت، دارالتراث، الطبعة الثانية، ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م.
۲۴. عباسی العلوی، علی بن محمد بن عبیدالله، *سیرة الہادی الى الحق یحیی بن حسین*، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، طبعة الثانية، ۱۴۰۱ق / ۱۹۸۱م.
۲۵. العرشی، حسین بن احمد، *بلغ المرام فی شرح مسک الختم فی من تویی ملک الیمن من ملک و امام*، قاهره، مکتبة الثقافیة الدینیة، بی تا.
۲۶. الفقی، عصام الدین عبدالرئوف، *الیمن فی ظل الاسلام منذ فجره حتی قیام دولت بنی رسول*، قاهره، دار الفکر العربي، الطبعة الثالثة، ۱۹۹۴م.
۲۷. فؤاد سید ایمن، *تاریخ المذاہب الدینیه فی البلاد الیمنی حتی نهایت القرن السادس الهجری*، قاهره، دار المصیر اللبناني، الطبعة الاولی، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۸م.
۲۸. کریم‌لو، داود، *جمهوری یمن*، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، چ اول، ۱۳۷۴.
۲۹. کلبرگ، اتان، از امامیه تا اثنی عشریه، ترجمه محسن الوبی، قسم، مجله پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام، ش ۲، زمستان ۱۳۷۴.
۳۰. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار الجامعۃ للشروع اخبار الانمۃ الاطھار*، ۱۱۰ ج، بیروت، مؤسسه الوفا، ج دوم، ۱۴۰۳ق.
۳۱. محمد ابوزهره، *الامام الزید حیاته و عصره، آرائه و فقهه*، بیروت، دار الفکر العربي، بی تا.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ۲۷ ج، تهران، دار الكتب الاسلامیه، چ اول، ۱۳۷۴.

۳۳. منتظرالقائم، اصغر، نقش قبائل یمنی در حمایت از اهل بیت (قرن اول هجری)، قم، بوستان کتاب، ج اول، ۱۳۸۰.
۳۴. منذر عبدالکریم البکر، دراسات فی تاریخ العرب قبل الاسلام - تاریخ الدول الجنویه فی الیمن، عراق، دانشگاه بصره، م. ۱۹۸۰.
۳۵. هارونی، یحیی بن حسین، الافاده فی تاریخ ائمه الزیدیه، تحقیق محمد یحیی سالم عزان، یمن، دار الحکمة الیمانیة، الطبعه الاولی، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م.
۳۶. واقدی، محمد بن عمر (۲۰۷ق)، الردة مع نبذة من الفتوح العراق، تحقیق یحیی الجبوری، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ط الاولی، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م.
۳۷. ———، المغازی، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، موسسه الأعلمی، ط الثالثة، ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۹ م.
۳۸. یحیی بن حسین (هادی الى الحق)، الاحکام فی الحال و الحرام، تصحیح ابوالحسن علی بن احمد بن ابی حریصه، مکتبة یعقوب الدین بیان الالکترونیة، الطبعه الاولی، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۹۰ م.
۳۹. یحیی بن حسین (هادی الى الحق)، مجموع رسائل الامام الهادی الى الحق القديم یحیی بن الحسین بن القاسم بن ابراهیم، تحقیق عبدالله بن محمد الشاذلی، اردن، مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه، الطبعه الاولی، ۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۱ م.
۴۰. یحیی بن حسین بن قاسم بن محمد، انباء الزمن فی تاریخ الیمن، تصحیح محمد عبدالله ماضی، قاهره، مکتبة الثقافیة الديینیة، بی تا.
۴۱. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب، تاریخ یعقوبی، ۲ ج، بیروت، دار صادر، بی تا.